

**КЫРГЫЗ-ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ТҮРКОЛОГИЯ БАГЫТЫ**

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СЕБЕП, ШАРТ МААНИЛЕРИНИН
ФУНКЦИОНАЛДЫК-СЕМАНТИКАЛЫК АЛКАГЫ**

(МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ)

Азамат ОМОРОВ

Илимий жетекчи

Фил. ил. док., доц. Бурул САГЫНБАЕВА

БИШКЕК, 2019

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Даярдаган	: Азамат Оморов
Университет	: Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Багыты	: Филология (Түркология)
Иштин сыпаты	: Магистрдик диссертация
Беттердин саны	: xix + 137
Бүтүрүү датасы	: 20. 06. 2019
Илимий жетекчиси	: ф.и.д., доц. Бурул Сагынбаева

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СЕБЕП, ШАРТ МААНИЛЕРИНИН ФУНКЦИОНАЛДЫК-СЕМАНТИКАЛЫК АЛКАГЫ

Диссертациялык иш киришүүдөн, үч бөлүмдөн, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Киришүү бөлүмүндө теманын кызыктуулугун көрсөткөн факторлор, изилдөөнүн объектиси, изилдөөнүн предмети, иштин максаты, коргоого коюлган жоболор, изилдөөгө алынган материалдар, илимий иштин жаңычылдыгы, илимий иштин теориялык мааниси, илимий иштин практикалык мааниси тууралуу жалпы маалымат берилди.

Биринчи бөлүм “Себеп, шарт маанилеринин функционалдык-семантикалык алкактарынын теориясы” деп аталып, анда тил илиминде функционалдык-семантикалык алкак теориясынын өнүгүшү, ой жүгүртүүнүн семантикалык формаларынын теориясы, каузалдуулуктун философиялык категориясы жана анын тилдик кубулуусу маселелери каралды.

Экинчи бөлүм “Себеп маанисинин функционалдык-семантикалык алкагы” деп аталат да, анда изилдөөгө алынып жаткан маани бышыктоочтун, тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн, багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн, тексттин алкагында каралат жана муну менен чогуу темага тиешеси бар бир катар актуалдуу маселелер талдоого алынат. Мисалы: бышыктоочтун текстте колдонулуу жыштыгы; “кошмо” жана “татаал” деген талаш термини; макал-ылакаптардагы тилдик бирдиктердин функциясы; тең байланыштагы кошмо сүйлөмдө тыныш белгилеринин коюлушу; себеп маанисин туюндуруунун башка жолдору (сүйлөмдүн үчүнчү даражадагы мүчөлөрү, суроолуу сүйлөм, кемтик

сүйлөм, жалпы жактуу бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөм); себеп маанисинин контекстте такталышы; себеп маанисинин кептин стилдеринде колдонулуу өзгөчөлүктөрү ж.б.

Үчүнчү бөлүм “Шарт маанисинин функционалдык-семантикалык алкагы” деп аталат. Бул бөлүмдө алгач шарт маанисин уюштурган *-са* мүчөсүнүн келип чыгышы жана түркиялык түрк тили менен окшоштуктары, маанисин изилдениш тарыхы жөнүндө да иликтөө орун алат. Андан соң ыңгай тууралуу жалпы маалымат берилип, шарт мааниси шарттуу ыңгайдын деңгээлинде талдоого алынат. Кыргыз тилиндеги *-са* мүчөсүнүн көп маанилүүлүгү да ушул теманын айланасында чечилет.

Ошентип, шарт мааниси адегенде морфологиянын, андан соң синтаксистин деңгээлинде изилденет. Бул жерде, сөзсүз, шарттуу багыныңкы сүйлөмгө басым жасалат. Ал эми шарт маанисинин лексикалык жол жана морфологиялык каражаттар аркылуу туюндурулушу, синтаксистик-логикалык жол аркылуу такталышы мындан кийин орун алат. Бир сөз менен айтканда, илимий иште *жөнөкөйдөн татаалга* деген принцип сакталды.

Шарт маанисинин логика-синтаксистик жол аркылуу такталышы бир катар маселелерди ичине камтыйт, мисалы, алардын катарында ыргактуулук жана көркөм муктаждык байланыштары маселелери да бар.

Үчүнчү бөлүмдүн соңунда себеп жана шарт маанилери бирге каралат, анда алардын ортосундагы жалпылыктар жана айырмачылыктар жөнүндө сөз болот.

Негизинен, ар бир бөлүмдүн аягында жыйынтык чыгарылды, ал эми жалпы жыйынтык корутунду бөлүмүндө берилди.

Илимий иштин соңунда колдонулган адабияттардын (илимий жана көркөм адабияттардын) тизмеси алфавиттик тартипте көрсөтүлдү.

Ачкыч сөздөр: *ФСА, себеп, шарт, натыйжа, тилдик бирдик, тилдик каражат, сүйлөм, текст, маани, форма.*

ÖZ

Yazar	: Azamat Omorov
Üniversite	: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Filoloji (Türkoloji)
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xix + 137
Mezuniyet Tarihi	: 20. 06. 2019
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Burul Sagımbayeva

KIRGIZ DİLİNDEKİ SEBEP, ŞART ANLAMLARININ İŞLEVSEL VE SEMANTİK ALANI

Tez giriş, üç bölüm, özet ve faydalanılan kaynakların listesinden ibarettir.

Giriş bölümünde konunun ilgi çekici olduğunu gösteren etkenler, inceleme nesnesi, inceleme konusu, tez çalışmasının amacı, savunmaya alınan hükümler, incelemeye alınan malzemeler, bilimsel çalışmanın yenilikçi oluşu, çalışmanın teorik anlamı, pratik anlamı ile ilgili genel bilgi verildi.

Birinci bölüm “Sebeup ve şart anlamlarının işlevsel-semantik alanları teorisi” adlandırıldı, bunda dilbilimde işlevsel-semantik alan teorisinin gelişmesi, düşünmenin semantik şekilleri teorisi, geçiciliğin felsefi kategorisi ve bunun dil bakımından değişme meseleleri ele alındı.

İkinci bölüm “Sebeup anlamının işlevsel-semantik alanı” adını taşır, bunda incelenmekte olan anlam zarf tümleci, sıralı birleşik cümle, girişik tabi cümle ve metnin çerçevesinde ele alınır ve bunun yanısıra konuyla ilgili olan bir takım güncel mesele tahlil edilir. Mesela: zarf tümlecinin metin içinde kullanılış sıklığı; tartışmalı “birleşik” ve “karmaşık” terimleri; atasözlerinde dil birimlerinin işlevi; sıralı birleşik cümlede noktalama işaretlerinin konulması; sebeup anlamını ifadenin diğer yolları (cümlelerin üçüncü derecedeki unsurları, soru cümlesi, eksik cümle, genel şahıslı tek unsurlu basit cümle); sebeup anlamının metin içinde kesin belirlenmesi; sebeup anlamının konuşma üsluplarında kullanılış özellikleri vb.

Üçüncü bölüm “Şart anlamının işlevsel-semantik alanı” adını taşır. Bu bölümde öncelikle şart anlamını oluşturan -sA ekinin ortaya çıkışı ve Türkiye Türkçesi ile

benzerlikleri, anlamının araştırılma tarihçesi ile ilgili bir incelenme yer alır. Ardından
kip

ile ilgili genel bilgi verilir, şart anlamı şart kipinin düzeyinde tahlil edilir. Kırgızcadaki -sA ekinin çok anlamlı oluşu da bu konunun etrafında çözülür.

Böylece, şart anlamı önce morfoloji, sonra sentaks düzeyinde incelenir. Burada tabii ki, şartlı girişik tabi cümle üzerinde önemle durulur. Şart anlamının leksik ve morfolojik yollarla ifade edilişi, sentaktik-mantıksal yolla belirlenmesi bunun ardından gelir. Kısa bir deyişle, tez çalışmasında *basitten karmaşığa doğru* ilkesi korundu.

Şart anlamının sentaktik-mantıki yolla belirlenmesi bir takım meseleyi kapsar, mesela, bunların arasında ahenklilik ve estetik ihtiyaç ilişkileri meseleleri de mevcuttur.

Üçüncü bölümün sonunda sebep ve şart anlamları birlikte ele alınır, bunda bunların arasındaki benzerlik ve farklılardan söz edilir.

Esasen, her bölümün özeti yapıldı, genel özet ise sonuç bölümünde verildi.

Bilimsel çalışmanın sonunda faydalanılan kaynakların (bilimsel ve edebi eserlerin) listesi alfabetik olarak gösterildi.

Anahtar kelimeler: *İSA, sebep, şart, sonuç, dil birimi, dil aracı, cümle, metin, anlam, şekil.*

АБСТРАКТ

Выполнил	: Азамат Оморов
Университет	: Кыргызско-Турецкий университет “Манас”
Направление	: Филология (Тюркология)
Тип диссертации	: Магистерская диссертация
Количество страниц	: xix + 137
Дата окончания	: 20. 06. 2019
Научный руководитель	: д.ф.н., доц. Бурул Сагынбаева

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ КАУЗАЛЬНОСТИ И ОБУСЛОВЛЕННОСТИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трёх разделов, заключения и списка использованной литературы.

Во введении приведена общая информация о факторах, указывающих на актуальность темы; объекте и предмете исследования; цели работы; положениях, выносимых на защиту; материалах, взятых для исследования; новизне научной работы; теоретическом и практическом значениях научной работы.

Первый раздел – “Теория функционально-семантического поля понятий причины, условия”. Данный раздел посвящён рассмотрению вопросов развития теории функционально-семантического поля в языкознании, теории семантических форм мышления, философской категории каузальности и ее языковому преобразению (изменению, метаморфозе).

Во втором разделе “Функционально-семантическое поле понятия причины” исследуемое понятие рассматривается в рамках обстоятельства, сложносочинённого предложения, сложноподчинённого предложения, текста, а также анализируется ряд актуальных вопросов, имеющих прямое отношение к исследуемой теме. Например: частота использования в тексте обстоятельства; спорные термины “кошмо” (сложное) и “татаал” (трудное); функции языковых единиц в пословицах и поговорках; постановка знаков препинания в сложносочинённых предложениях; иные пути выражения понятия причины (обращение, вводные слова, междометия, вопросительное предложение, неполное предложение, односоставное простое предложение); уточнение в контексте

понятия причины; особенности использования в речевых стилях понятия причины и т.д.

Третий раздел – “Функционально-семантическое поле понятия условия” – посвящён, прежде всего, появлению аффикса *-са*, образующего понятие условия, и его сходствам с турецким языком, а также рассматривается история исследования данного понятия. Далее даётся общее понятие о наклонении и понятие условия анализируется на уровне условного наклонения. Многозначность аффикса *-са* в кыргызском языке решается в рамках данной темы.

Таким образом, понятие условия прежде исследуется на уровне морфологии, а затем синтаксиса. Здесь, в обязательном порядке, внимание акцентируется на сложноподчиненных предложениях с придаточными обстоятельственными условиями. Затем рассматривается вопрос выражения понятия условия через лексический путь, морфологические средства и уточнения синтаксически-логическим путём. Выстроенная последовательность подчеркивает, что в научной работе сохраняется принцип *от простого к сложному*.

Уточнение понятия условия логико-семантическим путём включает в себя ряд проблем, например, связь ритмичности и художественной потребности.

В конце третьего раздела понятия причины и условия рассматриваются вместе и речь идёт об их общности и отличии.

В основном, в конце каждого раздела приведены итоги, а обобщённый результат научной работы дан в заключительном разделе.

В конце научной работы в алфавитном порядке дан список использованной литературы (научной и художественной).

Ключевые слова: *ФСП, причина, условие, следствие, языковая единица, языковое средство, предложение, текст, значение, форма.*

ABSTRACT

Done by	: Azamat Omorov
University	: Kyrgyz Turkish University Manas
Direction	: Philology (Turkish studies)
Degree	: Master's dissertation
Number of Pages	: xix + 137
Graduation Date	: 20. 06. 2019
Scientific Supervisor	: PhD, Associate prof. Burul Sagynbaeva

FUNCTIONAL SEMANTIC FIELD OF CAUSALITY AND CONDITIONALITY IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Dissertation paper consists of Introduction, three main chapters, Conclusion and the Bibliography.

General information about factors indicating the interestingness of the theme, the research object, the research subject, the aims of the work, thesis for defence, materials taken for the research, topicality of the paper, theoretical and practical values has been stated in the introductory part.

The first chapter is called “The fundamentals of the functional semantic field of causality” and the development of the functional semantic field of causality in the linguistics, the theory of the semantic forms of discourse, philosophical category of causality and the problems of linguistic phenomena have been studied.

The second chapter is called “The functional semantic field of the cause” and the concept being studied has been analysed within the framework of adverbial modifier, Composite Compound sentence, Composite Complex sentence and the text. Other topical problems which have some connection with the topic have been investigated as well. For example: the frequency of adverbial modifier in a text; the problematic term like “composite” and “compound”; the function of language units in proverbs and sayings; the punctuation problems in composite compound sentence; other means of expressing causality (independent elements of the sentence, interrogative sentence, elliptical sentence, impersonal one member sentence); clarification of the cause in a context; usage peculiarities of the cause in speech styles etc.

The third chapter is called “The functional semantic field of the reason”. This chapter deals with the origin of the suffix *-sa* forming causality, its similarities with Istanbul Turkish, the history of concept study. General information on mood category has been given and the cause is analysed on the level of the conditional mood. The polysemy of the suffix *-sa* of the Kyrgyz language is clarified within this topic.

Thus causality is first analysed in morphological, then in syntactic levels. Here conditional clause is certain to be noted. The causality expression with the help of lexical and morphological means, syntactic-logical means have been stated further. In short, the principle from simple *to complex* has been followed in the work.

The clarification of the cause in logical-syntactic means covers certain matters like rhythm and poetic necessity relations.

In the end of the third chapter the concepts of the cause and reason have been studied together, similarities and difference between them have been described.

Each chapter has been summarized and full summary has been made in the concluding part.

The list of the used literature (scientific and literary works of art) has been given in alphabetical order.

Key words: *Functional semantic field, cause, condition, result, language unit, linguistic means, sentence, text, meaning, form.*